

RECENSIONER OCH BOKANMÄLNINGAR

Athanasios av Alexandria, *Tre tal mot arianerna*. Svensk översättning i urval och inledning av Olof Andrén. Skellefteå: Artos & Norma, 2017. 94 s. ISBN: 9789177770084.

Om man inte skriver en utförlig recension utan endast gör en anmälan av en bok får man upprepa välkända saker: det här är ännu en fin översättning av Olof Andrén förpackad vackert av Magnus Åkerlund på Artos förlag. Det är den fjärde översättningen av Athanasios till svenska som Artos ger ut, efter *Antonios liv*, *Mot hedningarna* och *Om inkarnationen*. En av de saker som gör just denna text intressant är Athanasios karakterisering av en text av Areios som annars inte finns tillgänglig, *Gästbudet (Thaleia)*. Andrén skriver i det korta förordet att *Tre tal mot arianerna* utmärker sig genom sin temperamentsfullhet. Det är inte bara argumentation i sak utan smädelser av och fula antydningar om Areios och hans gelikar. Till det laddade språket hör kanske också de många upprepningar Andrén säger karakteriserar skriften (något han dessutom nämner två gånger i förordet). Översättaren har alltså gjort ett urval för att få ner skriften till det nätta format den nu har, strax under hundra sidor, men här hade jag gärna sett en reflektion över hur urvalet har skett. Till den förtätade uttrycksfullheten hör också de många långa meningarna, vilka återspeglar grekiskan, men också gör att man några gånger snubblar till i texten och måste höja koncentrationen för att hänga med.

Om retoriken är den ena sidan av stridsskriften, kan man trots allt också känna att Athanasios argumenterar. Om nu Sonen inte är konsubstantiell med Fadern, vad är han då för "blandväsen"? Om nu Ordet har medverkat till skapelsen, men själv är skapat, är skapelsen verkligen god? Riskerar inte Ordet att bli en demiurg? Den arianska

lösningen kanske kan tyckas enklare, men Athanasios markerar med sina många frågor att så inte nödvändigtvis är fallet. Snarare än att tänka sig inkarnationen som ett 'förringande' av Ordet, säger Athanasios i en diskussion av Filippbrevet 2, måste vi vända på perspektivet och se hur Ordet "snarare gudomliggjorde ... det han klätt sig i" (1.42).

Andreas Westergren
Lunds universitet

Basileios av Caesarea, *Om den heliga Anden*. Svensk översättning av Olof Andrén. Skellefteå: Artos & Norma, 2018. 124 s. ISBN: 978917777-036.

Basileios bok *Om den heliga Anden*, författad 374–375, är ett historiskt betydelsefullt verk, med tanke på att den kappadokiske kyrkofaderns uppfattningar i frågan om Andens gudom visade sig bli tongivande vid det andra ekumeniska konciliet i Konstantinopel 381. Som sådant är det av stort kyrkohistoriskt intresse och väl värt en översättning till svenska. Boken skrevs på begäran Amfilochios, biskop i Ikonium, med syftet att vederlägga de så kallade pneumatomacherna, "andebekämparna", en av de inriktningar som uppkommit under den tid av lärostrider som följde det första ekumeniska konciliet i Nicaea 325. Pneumatomacherna (vars beteckning naturligtvis härrör från deras motståndares polemik mot dem) ifrågasatte inte Sonens väsensenhet med Fadern, men däremot Andens.

Andréns inledning är ganska kortfattad och förutsätter att man redan är insatt i det större sammanhanget. Jag hade gärna sett en mer ingående beskrivning av stridsfrågans natur, liksom av de olika partier som växt fram sedan konciliet i Nicaea. Läsningen hade underlättats av en tydligare presentation av både Basileios och hans motståndares positioner i kontroversen. Begrepp som "arianer" och "nyarianer" kräver, om de alls skall användas, förklaring och problematisering. Eftersom vi i boken enbart får Basileios beskrivning av meningsmotståndarna – en beskrivning som, liksom all heresiologisk litteratur, syftar till att förenkla komplicerade förhållanden – är behovet av en nyanserad diskussion desto större. Översättningen flyter väl och man får en viss hjälp av fotnoter, även om jag önskat att de ibland vore mer

innehållsrika och tydligare. Till exempel följs Basileios uttalande om människans gudomliggörelse (att "själv bli gud") av en not med förklaringen att: "På ett annat ställe bestrider Basileios att en människas likhet med Gud kan innebära gemenskap i väsendet" (s. 41). Det blir inte klart om notens syfte är att säga att Basileios är motsägelsefull, eller att förtydliga att hans syn på gudomliggörelse är sådan att han skiljer mellan väsensenheter med Gud och att besitta gudomliga egenskaper.

Just åtskillnaden mellan den gudomliga naturen och skapelsen är central i Basileios argumentation. Han vill visa, gentemot meningsmotståndarna, att Anden är gudomlig på samma sätt som Fadern och Sonen, det vill säga, inte genom ett kontingent attribut som skapade varelser kan inneha men också förlora, utan till sin natur, oföränderligt. Detta blir tydligt när han beskriver Andens relation till de himmelska makterna: De, liksom allt annat skapat, är inte heliga till sin natur, utan helgas av Anden, som inte själv blir helgad. Anden är till sitt väsen god och rättvis, liksom Fadern och Sonen.

Denna tydliga distinktion mellan gudomlig natur och gudomliga egenskaper, som kan innehas även av skapade varelser, är också en viktig del av Basileios polemik mot motståndarna: Han beskyller dem för hädelse då han menar att de sammanblandar det gudomliga och det mänskliga. Inte bara deras förståelse av Anden är fläckad av denna sammanblandning, utan hela deras sätt att förstå gudomen bestäms av mänskliga föreställningar och av det nödvändigtvis begränsade mänskliga förnuftet, som de sätter före uppenbarelsen: "De misshandlar lärorna om Gud genom mänskliga exempel och tillämpar den rangskillnad som är vanlig bland oss på den gudomliga och obeskrivliga naturen" (s. 78).

Till detta hör också Basileios vilja att framställa sina meningsmotståndare som förespråkare av *världslig* vishet. Inte minst beskylls de för spetsfundigheter i sitt sätt att använda begrepp, "småord och uttryck" (s. 16). De ägnar sig åt "sofismer och ordkonster" (s. 45) och associeras med icke-kristen filosofi, speciellt stoikerna och epikuréerna. De beskylls för att ha besudlat "den enkla och okomplicerade läran om Anden" (s. 18). Trots att detta var en lärofråga som inte alls hade någon fast formulering och som vid tiden debatterades, framställer alltså Basileios det som att det redan fanns en lära, som dessutom var enkel. Det är också intressant att få en inblick i vad Basileios själv blivit beskyldd för av sina motståndare: De "kallar oss förändrare, nyhets-

makare och ordfinnare” (s. 26). Samma heresiologiska strategier tillämpades uppenbarligen på båda sidor.

Gentemot beskyllningen att vara en ”nyhetsmakare” hänvisar Basileios till den oskrivna apostoliska traditionen. Det finns andra källor till uppenbarelse än Skriften och det är, menar han, ”apostoliskt att hålla fast vid oskrivna traditioner” (s. 105). Bruket att lovprisa Fadern och Sonen *med* Anden, snarare än *i* Anden (motståndarna hade uppenbarligen invänt mot användningen av det förstnämnda uttrycket och menat att det saknade grund i Skriften) är, enligt Basileios, en oskriven tradition som förmedlats över lång tid och som dessutom uttryckligen accepterats av vissa fäder. En intressant aspekt av hans heresiologi är just hans sätt att hänvisa till tidigare fäder som auktoriteter vid sidan av Skriften. Basileios namnger bland andra Irenaeus av Lyon och Klemens av Rom bland sina vittnen.

Boken är av stort kyrkohistoriskt värde genom de insikter den bidrar med om tidigkristen läroutveckling och heresiologi. Bokens korthet och Andréns välflytande översättning ger en förhållandevis lättillgänglig inblick i en av kristendomshistoriens viktigaste lärostrider.

Katarina Pålsson
Lunds universitet

Darlene L. Brooks Hedstrom, *The Monastic Landscape of Late Antique Egypt: An Archaeological Reconstruction*. Cambridge: Cambridge University Press, 2017. xxvii + 426 s. ISBN 9781107161818.

Förväntningarna var stora när jag fick boken i min hand: en rekonstruktion av det monastiska landskapet i det senantika Egypten skriven av en erkänd duktig arkeolog med gedigen erfarenhet från de senaste årtiondenas utgrävningar i Egypten, dessutom snyggt inbunden med ett rikt bildmaterial. Även om den visade sig vara intressant motsvarade den inte förväntningarna, inte minst eftersom titeln är något missvisande. Boken ger ingen arkeologisk rekonstruktion, vilket kanske vore mycket begärt, och inte heller en översikt över det monastiska landskapet så som det ter sig från en arkeologisk horisont. I stället får läsaren inledningsvis en gedigen genomgång av hur monastisk arkeologi i Egypten utvecklats sedan Robert Curzon, Henry Tattam och Alfred Butler från mitten av 1800-talet började aktivt samla texter

från klosterbiblioteken. Fyra utgrävningar beskrivs mer i detalj, Bawit, Saqqara, Epiphanius, och Wadi Sarga. Även om fynden, fr.a. av fresker och texter var rika, noterar Brooks Hedstrom stora brister vad gäller publicering av resultaten. Redan här blir det tydligt att författarens intresse främst gäller utvecklingen inom arkeologisk teori och metod och vad denna innebär för problemen att dra slutsatser från utgrävningarna. Det är också helt följdriktigt att de kapitel som följer på de två arkeologihistoriskt inriktade utgår från och diskuterar olika arkeologiska metoder i relation till det material som hittats, men inte minst de på texterna baserade studier som publicerats. I dessa ges läsaren en inblick i hur studier av landskap och byggnadsmaterial, språk, sociala relationer, byggnader, arbetsförhållanden, m.m., samspelar eller borde samspela i forskningen. Men det blir också tydligt att det är de berättande källorna som hela tiden skapar sambanden och tolkningsramarna. Här balanserar Brooks Hedstrom på en slak lina mellan att å ena sidan använda de tidigmonastiska texterna som tillförlitliga källor och å andra sidan anamma de senaste decenniernas kritiska läsning av fr.a. det hagiografiska materialet och inte minst tänkespråken.

Medan de tidigare kapitlen många gånger är svåra att följa, även för den som arbetat länge med klosterväsendet i det senantika Egypten, framför allt på grund av mängden av detaljer och infallsvinklar, samt det faktum att det redovisade materialet spänner över ett halvt millenium, från 400-talet fram till 1000-talet, ger den avslutande konklusionen en tydlig bild av författarens ambition att lägga texterna och de individer de handlar om åt sidan och se på föremålen, att gå från 'mindscape' till 'landscape' och 'desertscape'. Det är inte svårt att hålla med om att de litterära texterna gett oss en tillrättalagd idealbild som det dokumentära materialet, trots att det många gånger ger ett annat intryck, inte lyckats rubba. Men samtidigt blir det uppenbart hur svårt det är att få föremål att berätta en sammanhängande historia och att få dem att tala med varandra. I sin ambition att låta de arkeologiska fynden få tala för sig själva, visar Brooks Hedstrom med all önskvärd tydlighet hur beroende de är av texterna för att det ska bli en berättelse och inte enbart ett inventarium. På så sätt lär sig läsaren kanske mer om arkeologin som forskningsområde än om vad som hände i Egypten när klosterväsendet växte fram i senantiken.

Samuel Rubenson
Lunds universitet

Samuel Byrskog, Raimo Hakola och Jutta Jokiranta (red.), *Social Memory and Social Identity in the Study of Early Judaism and Early Christianity*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2016. 312 s. ISBN: 978352-5593752.

”Memory, Orality, and Identity” var namnet på den konferens som anordnades i Lund, i november 2013. Det var också en sammankomst för det nordiska nätverket ”Socio-Cognitive Perspectives on Early Judaism and Early Christianity”. Vid denna konferens presenterades flera av de artiklar som nu föreligger i denna volym och tillsammans söker de ge svar på historiens komplexa verklighet och på olika sätt nysta i strategier inom tidig judendom och kristendom att förhandla minnet av det förgångna med ett dåtida nu, med allt vad det innebär av texter, traditioner och självförståelser.

De olika artiklarna är av olika omfattning och olika ingång, men för att leda in läsaren i ämnet för volymen finns en sammanfattning och bakgrund i bokens inledning, författad av antologins tre redaktörer. Denna inledning tar sin utgångspunkt i teorier om kollektivt och socialt minne och om social identitet i relation till detta, vilket utgör en teoretisk ram för texterna som följer. Och tillsammans får de olika artiklarna sägas ge bilder av hur det går att tänka kring minne och identitet i utformningen av judiska och kristna texter. Antologin har en övervikt av fokus på texterna i Nya testamentet, särskilt evangelielitteraturen, och de judiska texter som här diskuteras är från döda-havsrollarna. Det finns således mycket mer som hade kunnat vara med och möjligtvis hade diskussioner om texter i den hebreiska bibeln både kunnat bredda och fördjupa förståelsen av hur identitet och minne förhandlas i och genom text. Den diskussionen förs visserligen i annan litteratur och hade tagit upp väl mycket utrymme, men möjligtvis hade urvalet och avgränsningen av material åtminstone kunnat kommenteras inledningsvis, särskilt med tanke på titeln.

Antologin är uppdelad i två delar, en första (”Social Memory”) som målar text och tradition med större penseldrag och som diskuterar övergripande filosofiska, kognitiva, formella och materiella sätt att närma sig minne och text. Den andra delen (”Social Identity”) närmar sig frågan om hur dessa texter förhandlar minne genom att se hur identitet konstrueras genom normer, värderingar och koder som finns i texterna och som kan ses som identitetsskapande och som också blir ett slags syfte för den minnesförhandling som äger rum i text. Minne

och identitet kopplas på detta sätt tydligt samman i boken vilket är en av dess stora styrkor. Minnets kulturella sammanhang är inte frångöplat föreställningar som kommer till uttryck i texterna och som handlar om identitet, om grupptillhörighet och om den som texterna tycks vända sig till.

Antologins första del är något mer teoretiskt hållen och närmar sig frågor om minnets roll i texter och deras form. Samuel Byrskog har skrivit den första artikeln, "Philosophical Aspects of Memory: Aristotle, Augustine and Bultmann", som tar ett större grepp om minne som en hermeneutisk nyckel till historien. Byrskog närmar sig frågan om minne och förhandlingar genom tre namnkunniga personer: Aristoteles, Augustinus av Hippo och Bultmann. En tematik som Byrskog poängterar är individens roll i att förhandla minnet. Än mer central i de tre personernas hermeneutik är en förståelse av tid och av narrativ, som har stor betydelse för hur vi bör förstå minnets hermeneutiska funktion.

Alan Kirks artikel "The Formation of the Synoptic Tradition: Cognitive and Cultural Approaches to an Old Problem" är, liksom Byrskogs, tungt teoretiskt hållen, och placerar frågor om den synoptiska traditionen i en kognitiv ram. Fokus hos Kirk tycks ligga på att etablera en teoretisk grund som rör sig mellan det sociala och det individuella, och mellan det kognitiva och det kulturella. Istället för att i denna artikel ge svar på hur den synoptiska traditionen tog form mer specifikt lägger Kirk en grund för kommande diskussioner i ämnet.

Sandra Huebenthal läser i sin artikel, "Reading the Gospel of Mark as Collective Memory" Markusevangeliet som en minnestext, som en "externalisering av kollektivt minne" (70). Detta sätt att läsa Markusevangeliet handlar om att försöka förstå Markusevangeliet som en kontextuell berättelse, som ett narrativ som säger något om de som minns Jesus och där narrativet i fråga är av betydelse för de som minns. Här vävs identitet in som en av flera viktiga kategorier för minnesgruppen eller "the Mark people" som de här kallas.

Kari Syreenis artikel diskuterar något som ofta är en del av diskussionerna om minne och identitet, nämligen ögonvittnen och ögonvittnesskildringar och hur hintar om detta i evangelierna bör förstås. Kapitlet "Eyewitness testimony, First-Person Narration and Authorial Presence as Means of Legitimation in Early Gospel Literature" diskuterar de kanoniska evangelierna, men också andra tidigkristna evangelietexter, och ställer frågan om vi verkligen kan dra några slut-

satser om texter vars form på något sätt utger sig vara eller diskuterats som ögonvittnesskildringar. När blir en minnesform en konvention eller en kliché, och hur går det att skilja mellan dem?

I "Dual Conventions: The Oral Delivery of New Testament Writings in Light of First-Century Delivery Practices" skriver Dan Nässeqvist om hur Nya testamentets texter framfördes. Nässeqvist ställer offentlig läsning av ett manuskript och ett muntligt framförande ur minnet mot varandra i denna artikel. Läsningen var den vanligare av de två sätten att framföra Nya testamentet då dessa texter tagit skriftlig form.

Antologins andra del, social identitet, inleds med ett bidrag av Cecilia Wassén: "The Importance of Marriage in the Construction of a Sectarian Identity in the Dead Sea Scrolls" som leder diskussionen in på innehållet i texter, snarare än deras form. Hos Wassén är det äktenskapslagar i texter från Dödahavsrollarna som visar hur social identitet formas genom text och genom *ingroup/outgroup*-skildringar.

Jutta Jokiranta, i "Black Sheep, Outsiders, and the Qumran Movement: Social-Psychological Perspectives on Norm-Deviant Behaviour", diskuterar en liknande tematik. Också här är det Dödahavsrollarna som diskuteras, och moralen hos komuniteten eller gruppen.

Elisa Uusimäki diskuterar också Dödahavsrollarna i "Wisdom, Scripture, and Identity Formation in 4QBeatitudes". Återigen visar författaren på hur texten bygger upp ett förväntat gensvar hos textkomuniteten genom saligprisningar och förbannelser.

Om förlåtelse, och hur det används i Matteusevangeliet för att instruera och bygga upp textens mottagare (kommuniteten), handlar nästa bidrag av Rikard Roitto, "Forgiveness, Rituals, and Social Identity in Matthew: Obliging Forgiveness". I denna text finns också ritual som en aspekt av social identitet. Herrens bön, nattvarden och förbön är sådana ritualer, där förlåtelsen konkret kommer till uttryck.

I "The Johannine Community as a Constructed, Imagined Community" ifrågasätter Raimo Hakola bilden av en textkommunitet, en specifik grupp till vilken texten talar och där den har sin plats. Hakola menar att Johannesevangeliet är en text som skapar en föreställd komunitet, som inte har någon verklig, historisk motsvarighet.

Nina Nikki skriver om Paulus i "Contesting the Past, Competing over the Future: Why is Paul Past-Oriented in Galatians and Romans, but Future-Oriented in Philippians?". Här diskuterar hon hur tid används i konstruktionen av identitet, och mer specifikt vilken roll en

rekonstruktion av det förgångna har för plats i relation till vilka mottagarna är i Paulus brev.

Antologins sista artikel är skriven av Martin Wessbrandt och handlar om frågan hur texter från Nya testamentet används i andra, auktoritativa, texter i tidig kristendom och hur denna relation mellan texter påverkar förståelser av identitet. I "Covenant, Conflict and Collective Identity: The Relationship between Hebrews and 1 Clement" skriver Wessbrandt hur första Klemensbrevet använder sig av Hebreerbrevet i sin argumentation, men att det trots detta finns en spänning i att en omtolkning sker och olika identiteter förhandlas.

Antologin är omfattande, det är mycket material som behandlas och många frågor som ställs. Men boken ger en god bild av diskussionen om socialt minne och social identitet inom ramen för tidig judendom och tidig kristendom. Den ger också en övergripande bild av de forskningsfrågor som är viktiga i denna diskurs. Antologin har också fördelen att den ger en inblick i mycket av den nordiska forskningen inom detta fält, vilket inte är en så liten fördel.

Maria Sturesson
Lunds universitet

Euseb, *Konstantins Liv*. Oversættelse og indledning ved Jørgen Ledet Christiansen. Antikken og kristendommen nr. 11. Forlaget Anis, Aarhus 2015. 215 s. ISBN: 9788774577256.

Euseb fra Caesarea er ikke til at komme udenom, og Jørgen Ledet Christiansen har derfor allerede gjort danske historikere og studerende en stor tjeneste ved, sammen med Helge Kjær Nielsen, at gøre dennes hovedværk let tilgængeligt med moderne og brugervenlige oversættelser af både *Kirkehistorien* og det mindre kendte værk, *Om de der led martyrdøden i Palæstina*. I denne nye udgivelse, tilføjer han nu den, mig bekendt, første danske oversættelse af Eusebs kortere tekst om Konstantins liv. Selvom forbindelserne til den større fortælling i *Kirkehistorien* er betydelige og ofte eksplicite, behandler Jørgen Ledet Christiansen dog ikke teksten her som et simpelt appendiks, men lader den fremstå som et selvstændigt værk, der introduceres i sin egen ret på en måde, der tillader at det læses uafhængigt af det øvrige forfatterskab.

Indledningen skitserer kort og præcist Eusebs intellektuelle skoling, den mere historiske optakt til Konstantins regeringstid, og værkets meget selektive og teologisk farvede fremstilling af dets hovedperson. Her forsynes læseren med en foreløbig fortolkningsnøgle til teksten, og genren analyseres kort som en blanding af fyrstespejl og panegyrik, hvor historikeren Euseb dog indimellem kommer til orde. Selvom introduktionen således både introducerer forfatteren og placerer værket i dets historiske kontekst, er den alligevel for koncis til ligefrem at kunne kaldes populær, men en læser med en vis forståelse for tidens tematikker er derimod godt hjulpet af den skarpt skårede indføring i værket og forskningslitteraturen.

Selve oversættelsen er letlæselig uden dog at maskere Eusebs til tider overlæssede skrivestil. Noteapparatet giver løbende henvisninger, ikke bare til oplagte paralleller i Kirkehistorien, men ofte også til tematisk beslægtede passager internt i værket, samt, i mere begrænset omfang, den øvrige litteratur. Er der moderne uenighed om fortolkningen af en passage, redegøres kort for dette uden at noterne udvikler sig til en egentlig kommentar. Bogen afsluttes med særskilte person-, sted- og emneregistre, samt en konkordans mellem *Konstantins Liv* og Eusebs øvrige værker. Alt i alt giver dette en meget brugbar oversættelse med et klogt afmålt apparat omkring sig, der gør at bogen fungerer som en selvstændig udgivelse, der supplerer de tidligere oversættelser glimrende.

Mads Østerlund Christensen
Aarhus universitet

Sarah Gador-Whyte, *Theology and Poetry in Early Byzantium: The Kontakia of Romanos the Melodist*. Cambridge University Press, 2017. 240 s. ISBN: 9781107140134.

Senantikk diktning har fått mye oppmerksomhet i det siste. Noen har snakket om en poetisk vending («poetic turn») i forskningen. Ikke desto mindre er det alltid en liten begivenhet når der kommer ut en ny monografi om tidligkristen poesi. Sarah Gador-Whytes bok *Theology and Poetry in Early Byzantium: The Kontakia of Romanos the Melodist* føyer seg inn i rekken av studier som undersøker sang, dikt og hymner. Til tross for den nokså bredt anlagte tittelen, gransker ikke boken tidlig-

bysantinsk poesi i allmenhet, men presenterer et nærstudium av Romanos Meloden (ca. 485–560 e.Kr.) og hans korpus av hymner eller kontakier. De omlag 60 bevarte hymnene regnes av både moderne forskere og den kirkelige tradisjonen som høydepunktet innen kristen liturgisk diktning på gresk under senantikken. Mye filologisk grunnarbeide på disse hymnene ble utført på 1800- og 1900-tallet – inkludert flere kritiske tekstutgaver og oversettelser til moderne språk – men det er først under de senere år at historikere og teologer i videre forstand har begynt å interessere seg for hva disse sangene egentlig synger om – og hvordan.

Gador-Whytes studie ponerer at retorikken får en ny rolle i den kristne æraen; retorikken tas i bruk som et teologisk verktøy for å utforske forholdet mellom det guddommelige og det skapte. Som Averil Cameron har vist i sin *Christianity and the Rhetoric of Empire*, ble paradokset ikke bare en trope, men en måte å oppfatte inkarnasjonen i virkeligheten. Derfor er altså Gador-Whytes *Theology and Poetry in Early Byzantium* på samme tid en teologisk og en retorisk lesning av disse kontakiene. I det første kapittelet demonstrerer hun hvordan Romanos anvender typisk senantikk retorikk for å fortolke korsfestelsen teologisk. Det andre kapittelet handler om typologi og Kristus som en ny Adam («The Second Adam»). Kapittel tre undersøker dét hun kaller den andre skapelsen («The Second Creation»), den nye virkeligheten som inkarnasjonen medfører. Det fjerde kapittelet fokuserer på Kristi eskatologiske gjenkomst («The Second Coming»), hvilket gir forfatteren mulighet til å diskutere Romanos' forståelse av tid, liturgisk tid og deltagelse. Gador-Whyte knytter ikke en særskilt retorisk metode til hvert av kapitlene; snarere diskuterer hun flere av de samme retoriske tropene og virkemidlene under hvert kapittel. Hun sammenligner gjennomgående Romanos' retorikk med andre senantikke forfatteres retoriske strategier.

Boken utgjør et solid argument for at Romanos hadde en retorisk (ut)dannelse og var del av sin samtids retoriske miljø. Likeledes etterlater den liten tvil om at poeten anvendte sin retoriske skoling for å uttrykke en teologi som var i tråd med trender i tiden. På visse punkter kan imidlertid den teologiske argumentasjonen i boken bli mangelfull. For eksempel antyder forfatteren – i likhet med flere tidlige Romanos-forskere faktisk – at når Romanos bruker paradokser og lignende figurer (såsom termen «Theotokos» eller idéen om at den Høyeste Kongen ble den laveste) kan det henføres til en khalkedonsk tonatur-

lære. Slike formuleringer var imidlertid ikke mindre vanlige blant Khalkedons motstandere. At Romanos skulle skape modeller for menighetens Kristus-etterfølgelse (*Imitatio Christi*), er også vanskelig å forstå, all den tid poeten nettopp lanserer andre kristne karakterer (disipler, profeter osv.) som forbilder, mens Kristus selv stort sett fremstilles som en opphøyd Mester som ingen kan ligne seg med. Til syvende og sist gir uansett Gador-Whyte et betydningsfullt bidrag til forskningen og vår oppfatning av Romanos' retoriske språkføring.

Ulempen med boken er at den ikke spør seg hva slags arbeide poesi utfører. Hva er det sanger kan gjøre som konsil-vedtak og dogmatiske traktater må avstå fra? Dogmatiske skrifter søker enhetlige formuleringer som kan gi rasjonell tilslutning. Poetiske tekster, derimot, kan forarge og forundre, sjokkere og fascinere, underholde og indoktrinere, vekke fornøyelse men også forferdelse. Kristen poesi er jo ikke konsil-vedtak på vers, men en form som ofte appellerer til det intuitive, en frodig og kompleks del av den kristne kulturen i senantikken. Den lar seg med andre ord ikke så lett systematisere og syntetisere. Gador-Whyte har organisert sin studie på en måte som kan få leseren til å tro at kristen poesi nettopp er konsil-teologi utført av en teolog som taler metrisk. Om vi leser henne slik, tilbyr boken et reduksjonistisk perspektiv på Romanos' poesi og gir oss dårlig grunnlag for å forstå hans popularitet og appell. Om vi på den annen side leser boken som en systematisk gjennomgang av dikterens retoriske virkemidler, som for et øyeblikk velger å sette poesiens kompleksitet i parentes, er *Theology and Poetry in Early Byzantium* et nyttig bidrag til studiet av senantikken kristen retorikk. Den er lettlest og rik på teksteksempler; for den uinnvidde leser tør boken utgjøre en nyttig innføring i Romanos' verk.

Thomas Arentzen
Dumbarton Oaks

Liv Ingeborg Lied och Hugo Lundhaug (red.), *Snapshots of Evolving Traditions: Jewish and Christian Manuscript Culture, Textual Fluidity, and New Philology*. Texte und Untersuchungen zur Geschichte der altchristlichen Literatur 175. Berlin: De Gruyter, 2017. xviii + 366 s. ISBN 978-3110344189.

I denna bok presenteras ett urval av religionsforskning som tillämpat nya metodologiska perspektiv på tidiga judiska och kristna handskrifter. Bokens redaktörer menar att nyfilologin kan berika studiet av senantika, ibland rentav kanoniska, handskrifter. Som bokens titel antyder argumenterar redaktörerna för att handskriften bör tolkas som ögonblicksbild av en texttradition, snarare än som en tillförlitlig representant av en så kallad urtext. I bokens artiklar lyfter tolv författare fram en bredd av koptiska, grekiska, syriska och hebreiska handskrifter, och undersöker spår av enskilda skriftställares engagemang med texterna och traditionerna. Boken är sprungen ur forskningsprojekt som bedrivits vid Universitetet i Oslo, men bland författarna finns forskare från Skandinavien, övriga Europa samt från USA. I huvudsak är handskrifterna som diskuteras senantika, med undantag av det sista kapitlet där medeltida orientaliska och europeiska handskrifter istället engagerats.

I bokens introduktionskapitel ("Studying Shaphots: On Manuscript Culture, Textual Fluidity, and New Philology") skriver redaktörerna Hugo Lundhaug och Liv Ingeborg Lied att de vill lyfta fram nya angreppssätt för att därmed bättre förstå det senantika mediala landskapet. De fyra nästföljande kapitlen behandlar handskrifter ur Nag Hammadi-biblioteket.

I det första tematiska kapitlet ("An Illusion of Textual Stability: Textual Fluidity, New Philology, and the Nag Hammadi Codices") argumenterar Hugo Lundhaug emot den gängse uppfattningen att Nag Hammadi-handskrifterna i hög grad återger urbana, gnostiska 200-tals arketyper. Lundhaug vill hellre placera textinnehållet i sin omedelbara kontext – nämligen den senantika (400-tals) monastiska miljön. I det andra kapitlet ("Reading Variants in James and the Apocalypse of James: A Perspective from New Philology") presenterar Lance Jenott sin läsning av texterna attribuerade till Jakob i codex V. Jenott menar att variationer av enstaka ord handskrifter emellan är tecken på att texterna förekommit i olika variationer och tolkningar. René Falkenberg gör i det tredje kapitlet ("The Making of a Secret Book of John: Nag Hammadi Codex III in Light of New Philology") en ambitiös undersökning av sammansättningen av texterna i hela kodex III. Efter att ha undersökt paratextuella noteringar i handskrifterna föreslår Falkenberg att kodex III följer en koherent ordning, vars budskap också passar in i en senantik monastisk kontext. Material ur Nag Hammadi-biblioteket diskuteras också av Katrine Brix ("Two Witnes-

ses, One Valentinian Gospel? The Gospel of Truth in Nag Hammadi Codices I and XII”), som i sitt kapitel vill utmana en annan gängse uppfattning, nämligen den att två olika textvittnen från biblioteket är likartade representanter av samma, gnostiska text vid namn *Sanningens Evangelium*. Brix argumenterar för att de två texterna uppvisar sådan variation sinsemellan att de istället bör förstås som två separata texttraditioner.

I nästa kapitel byter Lillian I. Larsen material, och diskuterar istället den inbyggda variationsrikedom som finns i senantik monastisk litteratur (“Monastic Paideia and Textual Fluidity in the Classroom”). Larsen lyfter fram tänkespråk ur *Apophthegmata Patrum*, rester av senantik monastisk graffiti samt gängse uppfattningar om pedagogik som återfinns hos exempelvis Hieronymus. Larsen presenterar en spännande syntes av dessa olika material, och drar slutsatsen den monastiska litteraturens pedagogiska karaktär även förklarar den variation av textvittnen vi ser i handskrifter. Samuel Rubenson gör i följande kapitel (“Textual Fluidity in Early Monasticism: Sayings, Sermons and Stories”) en läsning av monastiska tänkespråk, och påvisar hur material från exempelvis *Vita Antonii* omarbetats och inkluderats i *Apophthegmata Patrum*. Genom att jämföra både ordningen och innehållet av tänkespråk i olika versioner av *Apophthegmata Patrum* visar Rubenson att det från ett tidigt stadium var norm, snarare än undantag, att texter förekom i åtskilliga variationer. De monastiska texternas variationsrika karaktär behandlas även av J. Gregory Given (“Four Texts from Nag Hammadi amid the Textual and Generic Fluidity of the ‘Letter’ in the Literature of Late Antique Egypt”). Given vill påvisa i detta kapitel hur monastiska handskrifter som benämns som brev (epistel) även innehåller textmaterial från exempelvis *Apophthegmata Patrum*, dialoger och avhandlingar. Given menar att själva benämningen av en text såsom varande ett brev har varit ett retoriskt grepp i den senantika monastiska och elitistiska skriftmiljön, eftersom brevformen signalerade till läsaren att denne var en utvald mottagare av textens budskap.

De nästföljande två kapitlen fokuserar på den aktiva och engagerade relation som fanns mellan senantika skribenter och läsare och de handskrifter de brukade. Michael Philip Penn diskuterar i det åttonde kapitlet (“Know Thy Enemy: The Materialization of Orthodoxy in Syriac”) på vilka sätt syriska skriftställare lärde sig kristologiska uttalanden de själva såg som *anathema*. Penn gör oss uppmärksam på paratextuella noteringar i handskrifterna, främst i form av markeringar

i marginalen. Penns kapitel belyser det faktum att engagemang och aktiv redigering av handskrifter sågs som en religiöst god handling i denna tradition. I nästa kapitel (“‘You Have Found What You Seek’: The Form and Function of a Sixth-Century Divinatory Bible in Syriac”) diskuterar Jeff Childers ännu en spännande senantik textgenre – *hermeneia*, eller spådomar som fogats in i en religiös text (i detta fall Johannesevangeliet). Childers kommer, likt Penn, fram till slutsatsen att senantika handskrifter bär tydliga spår av att skriftställare aktivt engagerade sig även med kanoniska texter.

I det tionde kapitlet (“Between ‘Text Witness’ and ‘Text on the Page’: Trajectories in the History of Editing the Epistle of Baruch”) berör Liv Ingeborg Lied både metodologiska och historiografiska spörsmål kring syriska handskrifter attribuerade till Baruk. Lied, som studerat paratextuella noteringar i handskrifterna, menar att det i själva verket har funnits två olika versioner av Baruk-episteln. Denna variationsrikedom har emellertid förbisetts av filologer, som främst varit intresserade av att se dessa syriska handskrifter som representanter för en från början (hypotetisk) judisk text, enligt Lied.

Vidare diskuterar Eva Mroczek i sitt kapitel (“The End of the Psalms in the Dead Sea Scrolls, Greek Codices, and Syriac Manuscripts”) hur även en biblisk text, såsom Psaltaren, förekommit i olika variationer vad gäller hur många sånger som inkluderats i handskrifterna. Mroczek lyfter fram en intressant betraktelse, nämligen att skriftställare verkar ha arbetat utifrån 150 som det kanoniska antalet sånger, men att de därmed inte dragit sig för att inkludera någon eller några sånger utöver detta, om de ansett det vara lämpligt.

Det sista kapitlet, skrivet av James R. Davila (“Translating the Hekhalot Literature: Insights from New Philology”) skiljer sig från mängden. Kapitlet är närmast en reflektion över Davilas egen arbetsprocess, då han tidigare gjort en kritisk översättning av Hekhalot-handskrifter. Davila menar att han i hans arbete stötte på en variationsrikhet som tycktes bli större ju äldre handskrifterna var. Ett nyfilologiskt perspektiv hjälpte honom att förstå varför den tidiga texttraditionen verkade vara så icke-stabil. Davila förespråkar till sist att nyfilologiska perspektiv kan berika, men att den traditionella filologins huvuduppgift – att skapa kritiska utgåvor – alltså är viktig.

Det sammanlagda intrycket av boken är en påtaglig optimism inför möjligheten att genom nya perspektiv lära mer om senantiken. Samtidigt ställer sig boken inte oavkortat negativt till traditionell filologisk

undersökning och redaktion. Boken presenterar ett brett och intressant urval av både kanoniska och säregna texter. För den som är intresserad av nyfilologiska och paratextuella perspektiv finns det mycket att hämta genom att läsa samtliga kapitel. Vissa analyser är dock ganska tekniska, och stundom blir de svåra att ta till sig om man inte mästrar alla källspråk (även om författarna lagt möda på att översätta de textpassager de hänvisar till).

Moa Airijoki
Universitetet i Bergen

Hugo Lundhaug and Lance Jenott (red.), *The Nag Hammadi Codices and Late Antique Egypt*. Studien und Texte zu Antike und Christentum/Studies and Texts in Antiquity and Christianity 110. Tübingen: Mohr Siebeck, 2018. xii+508 sidor. ISBN 9783161539732

Tillsammans med redaktörernas monografi *The Monastic Origins of the Nag Hammadi Codices*, som kom ut 2015, avslutar föreliggande volym ett inte bara för forskningen om Nag Hammadi-texterna utan också för forskningen om det tidiga egyptiska klosterväsendet helt avgörande forskningsprojekt i Oslo. Övertygande visar redaktörerna och de olika bidragsgivarna att de tretton volymerna som kommit att kallas Nag Hammadi-biblioteket (*NHC*) å ena sidan måste förstås som en del av det senantika egyptiska monastiska landskapet från mitten av 300- till mitten av 400-talet, å andra sidan kastar nytt ljus över just detta. Även om man inte lyckats bevisa att de tretton codices som hittades vid Nag Hammadi var del av ett pachomianskt klosterbibliotek är det helt klart att tidigare försök att förneka denna möjlighet inte håller.

Till skillnad från *NHC*, som trots alla försök att visa på de olika texternas samhörighet ter sig som en rätt disparat textsamling, är *The Nag Hammadi Codices and Late Antique Egypt* ett skolexempel på en god samlingsvolym. Bidragen hålls tydligt samman av en gemensam frågeställning, belyser varandra och avslutas i regel med sammanfattande slutsatser. Perspektiven och metoderna varierar; här finns en stor spännvidd mellan detaljerade studier av paleografi eller enstaka texter till övergripande frågeställningar kring texternas *Sitz im Leben* och förhållande till samtidens religiösa rörelser. En del läsare kommer säkert att beklaga bristen på sociologiska perspektiv, men samtidigt är det

skönt att slippa spekulationer kring hur Nag Hammadi-texterna utgör frigörande alternativ till en patriarkal maktordning i den tidiga kristenheten.

Efter redaktörernas inledning, som fungerar utmärkt som överblick för den som inte har möjlighet att läsa mer, följer en uppdaterad version av en artikel av Jon F. Dechow, skriven för mer än tjugofem år sedan. Att denna dessutom helt bygger på Dechows avhandling, *Dogma and Mysticism in Early Christianity* från 1975, en avhandling som tyvärr kom i tryck först 1988, visar inte bara att Dechow var tidigt ute men också att det tar tid inom humaniora innan forskningsresultat slår igenom. Med sin betoning på att se *NHC* som del av en stor och långlivad mångfald inom det tidiga egyptiska klosterväsendet var det Dechow skriver en gång radikalt, men idag rätt självklart. Även nästa bidrag kommer från en forskare som varit med länge, James E. Goehring, en nestor inom forskningen på Pachomius och arvet efter denne. Även han har länge kämpat mot en idealiserande och tillrättalagd läsning av monastiska texter som döljer mångfalden och rymden bakom det material senare generationer valde att föra vidare. Hur texternas förstås beror på läsaren och vad denne i sitt sammanhang fäster sig vid finner vara deras värde. Det är därför fullt möjligt enligt Goehring att munkar i ett pachomianskt kloster läst texterna i codex VII, ofta uppfattade som utan inre samband, som en sammanhängande undervisning.

Synen på texterna i *NHC* som undervisningstexter brukade av munkar återkommer i de två följande bidragen av Melissa Harl Sellew och Blossom Stefaniw. Sellew visar på de stora likheterna i genre och förmodat undervisningssammanhang mellan tänkespråken och Jesusorden i Thomasevangeliet, utan att förneka tydliga skillnader. Stefaniw visar hur tanken på att komma hem är ett centralt tema i såväl två av de tydligast monastiska texterna i *NHC*, *Silvanus läror* och *Sextus sentenser*, som i t.ex. Antoniosbrevet och hos Evagrius, samt att här finns en tydlig gemensam bakgrund hos Origenes.

De följande två delarna av volymen vidgar blicken till andra senantika egyptiska texter. Dylan Burns visar hur fruktlöst det är att försöka definiera vissa uttryck och beteckningar som specifika för en avgränsad grupp eller heresi och pläderar för en större förståelse för att texterna i *NHC*, magiska papyrer, predikningar och martyrakter delade en gemensam mångfacetterad koptisk kultur. Samma poäng har Julio Cesar Dias Chaves som visar på tydliga samband mellan

beskrivningen av Paulus uppstigande i himlarymderna i *Paulusapokalypsen* i *NHC V* och beskrivningarna av martyrernas himmelska välkomnande i de koptiska martyrakterna. En något annan poäng finner vi i Ulla Tervahautas intressanta analys av hur bibliska allusioner hanteras i några av texterna från *NHC*. Hon visar här hur allusionerna i *Authentikos Logos* från *NHC VI* förutsätter en god bibelkännedom hos läsarna.

Ett av volymens längsta och mest spännande bidrag utgörs av Christian Bulls breda religionshistoriska analys av den roll Hermes spelar i en rad senantika texter. Bull visar här övertygande hur de kristna i hög grad delade och på olika sätt använde sig av föreställningar, begrepp och etablerade traditioner med bakgrund i förkristna religiösa sammanhang. Att även de manikeiska texterna från det senantika Egypten har tydliga relationer till texter i *NHC* visar René Falkenberg i sitt bidrag. De religionshistoriska utblickarna avslutas med ett av de kanske viktigaste bidragen, nämligen Paula Tuttys diskussion av föreställningen om en egyptisk 'Book of the Dead' och dess förmodade betydelse för fynd av texter i tidigkristna gravar i Egypten. Tutty visar dels att det aldrig funnits en specifik 'Egyptisk dödsbok' utan en rad olika texter vars funktion varit att på olika sätt bistå de döda i livet efter detta, dels att bruket av sådana, för de döda vägledande texter, dött ut innan kristen tro etableras i Egypten. Det finns snarare all anledning att se de texter som man funnit i tidigkristna gravar som uttryck för att man skickat med de döda ting som varit värdefulla för dessa. Det finns därför ingen anledning att se varken texter från *NHC* eller andra tidigkristna texter, som på olika sätt talar om himmelsfärd, som uttryck för en tradition där de döda ska få hjälp på sin hädanfärd.

Den sista delen av volymen har sitt fokus på själva handskrifterna. I volymens längsta och mest spekulativa bidrag argumenterar Hugo Lundhaug för att *NHC* en gång utgjorde en del av ett större klosterbibliotek som också inkluderade de texter som tidigare kallades för 'the Bodmer papyri' efter det bibliotek som köpt merparten av fynden, men som nu går under beteckningen 'the Dishna Papers' efter den plats där de påträffades. Även om forskarna är oense om exakt vilka texter som hör hit, är det klart att merparten av dem har en tydlig anknytning till ett klostertsammanhang. Den mycket stora variationen mellan dem vad gäller kodikologi, språk och innehåll, har dock gjort att de flesta tvekat inför att se dem som del av ett samlat bibliotek.

Lundhaug argumenterar övertygande för att det inte finns några skäl att förutsätta att biblioteket i ett för en klosterorganisation centralt bibliotek skulle vara homogent, särskilt inte om organisationen har uppkommit nyligen genom ett sammanflöde av en mängd olika självständiga kloster och snabbt rekryterat munkar från olika sammanhang och geografiska områden. Eftersom detta är precis vad som kännetecknar den pachomianska klosterfederationen utgör mångfalden inget skäl att inte se 'the Dishna papers' liksom *NHC* som möjliga delar av ett och samma bibliotek, biblioteket i det för federationen gemensamma huvudklostret. Inte heller utgör förekomsten av texter med delvis motstridigt innehåll eller texter som av olika skäl kunde uppfattas som problematiska, skäl nog att utesluta att de kan ha varit en del av biblioteket. Det finns, som många påpekat i detta sammanhang, inget skäl att tro att munkarna i det senantika Egypten endast bevarade texter vars innehåll man uppfattade som entydigt och renlärt. Att texter vid olika tillfällen rensats ut och att vissa av dessa av några uppfattats som värdefulla och därmed bevarats, är, som Lundhaug påpekar, inget märkligt i sig. Möjligen pekar det på en gradvis konsolidering av rörelsen, vilket är en helt naturlig utveckling. Även om Lundhaug naturligtvis inte kan bevisa att såväl *NHC* som 'the Dishna papers' kom från det för den pachomianska federationen gemensamma huvudbiblioteket utgör hans argumentering för detta ett avgörande bidrag i kampen mot en anakronistisk och tillrättalagd idealiserande uppfattning om klosterväsendets framväxt.

Medan Lundhaug i sitt bidrag fokuserat på var texterna funnits och använts ger sig Louis Painchaud in på frågan om i vilka sammanhang och för vilka läsare de har producerats. Hans slutsatser för oss utanför den klostermiljö där Lundhaug placerar texterna, och kan uppfattas som oförenliga med Lundhaugs, men behöver inte vara det. I anslutning till tidigare forskning visar Painchaud utförligt på en rad drag som gör att de olika manuskripten från *NHC* (utom X, och XII) kan föras till fyra olika grupper. Dessa tycks ha haft olika produktionsbakgrund och olika adressater. De skulle alltså inte ha producerats i samma miljö och inte heller ha haft samma adressater. En första grupp (*NHC* IV, V, VI, VIII och IX) är tydligt sammanhållen och ger intryck av ett professionellt kopieringsarbete av redan översatta texter. Enligt Painchaud tyder detta på en verkstad i en av de större städerna. Skillnaderna mellan dem tyder dock på olika beställare med olika ekonomiska förutsättningar. En andra grupp (*NHC* II och XIII) utgörs av

två manuskript av betydligt högre kvalitet, möjligen från samma miljö, men med tecken på ett tydligare samband mellan skrivare och text. Den tredje gruppen (*NHC I, VII och XI*) har en tydligare koppling till den miljö för vilken de var avsedda, möjligtvis ett pachomianskt kloster. Den fjärde gruppen (*NHC III*) ser ut att ha sitt ursprung i ett helt annat sammanhang. Inget av detta utesluter att manuskripten hamnade i det bibliotek Lundhaug föreslår. Däremot utesluter det att samtliga manuskript producerats i och för en pachomiansk kontext. Av det kan man, menar jag, pröva tanken att vissa av texterna kan ha flutit med in i klosterbiblioteket enbart för att de fanns i en codex där andra texter var intressanta. Vill man, som ofta är fallet, endast ha en eller ett par texter i en antologi får man acceptera att också ta de andra.

Medan Michael A. Williams och David Coblentz bidrag om artikulationsmarkörer är av mycket begränsat intresse för en bredare läsekrets och knappast bidrar till en förändrad bild, är däremot det avslutande bidraget av Christian Askeland av ett större allmänintresse. Askeland visar här tydligt och med goda exempel hur osäker en datering på enbart paleografisk grund är och framför allt hur stor risk det är att en handskrift är av betydligt senare datum än paleografien antyder eftersom konservativa skrivartiditioner, liksom intresse för att imitera förlagor, kan innebära att äldre former lätt lever vidare parallellt med introduktion av nya.

Sammanfattningsvis utgör volymen ett viktigt bidrag i forskningen inte bara om *NHC* utan också om det tidiga klosterväsendet. Flera bidrag sammanfattar på ett utmärkt sätt tidigare forskning, några är nydanande med hypoteser och perspektiv vi säkert kommer att möta även i framtida forskning. Det är bara att gratulera redaktörerna till en välproducerad volym och till en snygg avslutning på ett ovanligt lyckat forskningsprojekt.

Samuel Rubenson
Lunds universitet

Ulla Tervahauta, Ivan Miroshnikov, Outi Lehtipuu and Ismo Dunderberg (red.), *Women and Knowledge in Early Christianity. Vigiliae Christianae, Supplements 144*. Leiden: Brill, 2017. x + 379 s. ISBN 9789-004355439.

I boken *Women and Knowledge in Early Christianity* diskuterar olika forskare det komplexa förhållandet mellan kvinnor och det mångfacetterade begreppet "kunskap" i den senantika världen. Med fjorton artiklar uppdelade i fyra tematiska sektioner syftar samlingen på att återge olika aspekter av kvinnors tillgång till, samt möjligheten att skapa och förvalta, kunskap. Som Lehtipuu och Dunderberg poängterar i sin inledning till boken kan "kunskap" uppfattas på många olika sätt, bl.a. som praktisk, hemlig, offentlig, helig och mystisk. Alla dessa nyanser kan därför utforskas med hjälp av olika metoder och utifrån olika källor, något som bokens bidrag tydligt lyfter fram. I den första sektionen är det kvinnornas kunskap och kunskapens socio-kulturella kontexter som står i fokus. De tre artiklarna som ingår i denna del kretsar kring den romerska världen och kvinnornas möjlighet till att bl.a. använda sig av sitt kunnande för att på olika sätt slå sig fram i världen; i den andra delen är det istället de bibliska kvinnorna och deras representationer i de judiska och kristna traditionerna som får ta plats. Artiklarna i denna sektion visar tydligt hur olika kvinnliga gestalter och deras gärningar konstruerades och tolkades av eftervärlden, förmodligen i dialog med författarens senantika kontext. Bokens två sista sektioner verkar lämna de historiska kvinnornas kunskap och representationen av bibliska gestalter bakom sig för att istället fokusera på användningen av olika (kvinnliga) begrepp i antika källor. Den tredje sektionen fokuserar på intellektuella diskurser. Här problematiserar artiklarna hur kvinnors förhållande till irrläror och den fria viljan beskrevs i källor såsom Thomasevangeliet samt i både patristiska och moderna diskurser. Sektionens fjärde och sista artikel, med fokus på den monastiska exegesen och den kvinnliga själen, kan fungera som en brygga till bokens avslutande del, där principen om "det kvinnliga" och dess användning inom den antika filosofin och mytologin diskuteras i ytterligare tre artiklar.

Den som läser artiklarna kommer att märka att boken bjuder på en mångfald av olika perspektiv på kvinnor och deras förhållanden till kunskap. Lehtipuus och Dunderbergs introduktion fungerar som en ram med syfte att ge en kortfattad inblick i olika senantika miljöer och deras sätt att förhålla sig till kvinnors kunskap. Här understryks hur kvinnor kunde personifiera både dygder och synder i den litterära, filosofiska och mytologiska världen, samtidigt som vissa kvinnor ur det förflutna kunde idealiseras. Samtidigt varnas läsaren på två fronter. För det första påpekar författarna att det är kvinnors sätt att

leva som beskrivs, snarare än deras tankar och åsikter: de manliga författarna utgår från sina egna bilder av kvinnor medan de verkliga kvinnorna inte får komma till tals; för det andra menar författarna att förhållandet mellan porträtterandet av kvinnor i (den senantika) litteraturen och kvinnors verklighet är problematiskt. Denna varning använder Lehtipuu och Dunderberg för att lyfta fram bokens och artiklarnas röda tråd, nämligen Antti Marjanens forskning. Att samlingen är tillägnad Marjanen i samband med hans pensionering berättas redan i introduktionens första rader, medan Marjanens viktigaste bidrag i förhållande till samlingen lyfts fram senare i samma avsnitt: i sina studier om synen på Maria Magdalena uppmärksammar Marjanen den spänning som Lehtipuu och Dunderberg själva varnar för. Det vore med andra ord vanskligt att bortse ifrån de motsättningar som finns mellan de idealiserade kvinnorna som återfinns i tidigkristna texter och den allmänna negativa synen på kvinnor och kvinnligheten under kristendomens första århundraden. Följaktligen bör man vara försiktig med att dra ett likhetstecken mellan kvinnors positiva roll i texter och deras faktiska roller i församlingarna. Samtidigt pekar både introduktionen och de olika artiklarna på att kvinnor kunde arbeta aktivt i församlingslivet, en möjlighet som också var knuten till kvinnors olika sociala ställningar. Marjanens forskning refereras flitigt till i de olika artiklarna och författarna är måna om att lyfta fram hur mycket både Marjanen personligen och hans arbete har betytt för dem.

En av bokens många förtjänster blir därför dess sätt att arbeta vidare med förhållandet mellan kvinnor, deras beskrivningar i den senantika litteraturen och deras faktiska kunskaper. Den rika och noggranna bibliografin i slutet på boken möjliggör dessutom en djupdykning i den akademiska litteraturen som behandlar artiklarnas olika ämnen; för den läsare som även önskar bekanta sig med källorna återges dessa i ett index där de är uppdelade i olika kategorier. Utöver deras användbarhet för den nyfikna läsaren eller den kunskaps-hungriga forskaren fyller dessa två sista sektioner ytterligare en viktig funktion: de avslutar och ramar in en samling artiklar som annars hade kunnat tyckas vara alldeles för självständiga ifrån varandra. Lehtipuus och Dunderbergs introduktion är utmärkt när det kommer till att kortfattat sammanfatta bokens sammanhang och senantikens olika (religiösa) kontexter; på samma sätt kan artiklarna i de olika sektionerna lätt kopplas till varandra, då de behandlar liknande ämnen. När fjärde sektionens tredje artikel avslutas och bibliografin börjar blir

det dock lätt att drabbas av känslan av att något saknas. Bokens fyra olika delar framstår som självständiga i förhållande till varandra och deras gemensamma kopplingar till kvinnor och kunskap i senantiken får inte den uppmärksamhet de förtjänar. Samlingen hade därför med fördel kunnat avslutas med ett kort avsnitt där de olika sektionernas förhållande till varandra och till bokens syfte behandlas och diskuteras. Detta hade utan tvekan kunna bidra till att ytterligare höja bokens kvalitet och dess interdisciplinära fokus, något som i sig gör att samlingen kommer att kunna vara av intresse för både teologer, historiker och genusvetare.

Annamaria Laviola-Svensäter
Lunds universitet